

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE İŞLEM MALİYETLERİ: KURUMSAL İŞLEYİŞİN TOPLUMSAL MALİYETİ ÜZERİNE BİR DENEME

Aynur YILDIRIM¹

Öz

Rekabet güçlerini artırmayı hedefleyen firmalar maliyetlerini düşürme eğilimindedir. Üretilen ürünlerin halka daha da uygun fiyatlarla sunulması için işlem maliyetlerinin düşük olması gerekmektedir. Bu önemine rağmen işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmek için çok az sayıda akademik çalışma yapılmıştır. ABD ekonomisi üzerine yapılan orijinal araştırmanın dışında, Avustralya, Arjantin, Yeni Zelanda, Polonya ve Bulgaristan gibi birkaç farklı ekonomi üzerinde yapılan araştırmalarda işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, 2000-2020 yılları arasında Türkiye ekonomisinde işlem maliyetlerinin büyüklüğünü araştırmış ve farklı ülkeler üzerine yapılan az sayıdaki akademik çalışma arasına Türkiye ekonomisini de dahil etmeyi amaçlamıştır. İncelenen dönemde, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerinin GSYİH'deki payı %30'un üzerindedir. Bu durum, ekonomide elde edilen gelirin önemli bir kısmının işlem maliyetleri için kullanıldığını göstermektedir. Özel sektördeki işlem sektörlerinin GSYİH'deki payının giderek küçüldüğü, kamu işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH'deki payının yıllar içerisinde arttığı görülmüştür. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşlem Maliyetleri, Türkiye Ekonomisi, Belirsizlik, Güven

JEL Kodları: O17, O18, P14

TRANSACTION COSTS IN THE TURKISH ECONOMY: AN ESSAY ON THE SOCIAL COST OF CORPORATE FUNCTIONING

Abstract

Firms aiming to increase their competitiveness tend to reduce their costs. In order for the products produced to be offered to the public at even more affordable prices, the transaction costs should be low. Despite this importance, very few academic studies have been conducted to measure the size of transaction costs. Apart from the original research on the US economy, research on several different economies such as Australia, Argentina, New Zealand, Poland and Bulgaria tried to measure transaction costs. This study investigated the size of transaction costs in the Turkish economy between the years 2000-2020 and aimed to include the Turkish economy among the few academic studies on different countries. In the analyzed period, the share of transaction costs in the Turkish economy in GDP is over 30%. This shows that a significant part of the income generated in the economy is used for transaction costs. It has been observed that the share of the transaction sectors in the private sector in GDP is gradually decreasing, and the share of the public transaction costs sectors in the GDP has increased over the years. This means that the public in the Turkish economy has increased the weight of control and monitoring in the economy, which will increase the costs of the private sector.

Keywords: Transaction Costs, Turkish Economy, Uncertainty, Trust

JEL Codes: O17, O18, P14

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fethiye İşletme Fakültesi, aynury@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4292-6875>

GİRİŞ

Her geçen gün artan rekabet baskısı firmaları maliyetlerini azaltmaya zorlamaktadır. Firmaların üretim maliyetleri, bir yandan malın boyutu, ağırlığı, rengi veya kimyasal bileşeni gibi fiziksel özelliklerinin farklılaştırılması, diğer yandan da kullanım hakkı, kullanım sonucunda gelir sağlamak veya mübadele etmek gibi işlem-mülkiyet haklarının tanımlanması, korunması ve uygulanması için ihtiyaç duyulan toprak, emek ve sermaye gibi girdileri içermektedir. Buna göre üretim maliyeti; dönüştürme ve işlem maliyetinin toplamından oluşmaktadır (North, 2010, s. 13-41). Ürünün nihai aşamaya gelinceye kadar içerdiği her türlü sabit ve değişir üretim maliyetleri, satışı gerçekleştirilen her birimde firmanın kâr oranlarını etkilemektedir. Dönüşüm maliyeti olarak da ifade edilen bu türden maliyetlerin düşürülmesi, firmaların minimum maliyet hedeflerine ulaşmak için üzerinde yoğunlaştıkları bir konudur. Ancak, firmaların dönüşüm maliyetlerinin yanı sıra üretim süreciyle ilgili olmayan, ürünün pazara sunulmasını içeren maliyetlere de katlanmaları gerekmektedir. Regülasyon (düzenleme) maliyetlerini içeren bu tür maliyetler işlem maliyeti olarak adlandırılmaktadır.

Etkin bir kurumsal yapı, bilgi edinmenin maliyetini ve işlem maliyetini düşürerek, firmaların ticari risklerini azaltıp kaynak etkinliğini sağlayarak, ticari faaliyetleri daha kazançlı hale getirebilmektedir. Böylece, birbirleriyle rekabet içerisinde olan firmaların risk almalarını sağlayarak, firmaların yatırım yapma kararlarını olumlu yönde etkilemektedir (Richter, 2005, s. 174; Nye, 2008, s. 76; Borrmann, Buse ve Neuhaus, 2006, s. 346). Bireylerin, mülkiyet hukukuna ve yasal kurallara güveniyor olmaları, kurumsal yapının güçlü olduğunun bir göstergesidir. Bu durum, işlem maliyetlerinin düşmesine, yatırımcıların yatırım kararlarında daha cesur davranmalarına, yeni firmaların kurulmasına ve ekonomik verimliliğin yükselerek, piyasaların daha kolay işlenmesini zemin hazırlar.

Mülkiyet haklarının yeterince tanımlanmamış olması ve güvence altına alınmasındaki yetersizlikler gibi işlem maliyetlerini arttıran kurumsal yapıdaki bozulmalar; çok az sabit sermaye içeren ve kısa vadeli yatırımların hâkim olduğu, düşük teknolojiye sahip firmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak, zayıf kurumsal yapıya sahip bu ülkelerde, devlet tarafından oluşturulan ve desteklenenler dışındaki firmaların, küçük ölçekli ve yüksek maliyetli yapılanması ile karşılaşmaktadır. Bu ekonomilerde, ticari faaliyetlerde veya yeniden dağıtımaya yönelik faaliyetlerde bulunan ya da karaborsayla uğraşan firmalar en karlı firmalar olmaktadır (North, 2010, s. 91).

İşlem maliyetlerinin önemine rağmen, ekonomilerde işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmeyi amaçlayan çok az sayıda akademik çalışma yapılmıştır. ABD ekonomisi üzerine yapılan orijinal araştırmanın dışında Avusturalya, Arjantin, Yeni Zelanda, Polonya ve Bulgaristan gibi az sayıda farklı

ekonomi üzerine yapılan araştırmalarda işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmeye çalışmaktır. Böylece, az sayıda ülke ekonomisi üzerine yapılan işlem maliyetlerinin boyutunun ölçülmesiyle ilgili çalışmalara Türkiye ekonomisini de dahil ederek, literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri hesaplanırken, Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırma baz alınmış ve TÜİK istatistiki verileri kullanılarak, Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması-NACE Rev.2'den yararlanılmıştır.

KAVRAM OLARAK İŞLEM MALİYETLERİ

Üretim sürecinde, girdilerin çıktı haline dönüştürülebilmesi için ihtiyaç duyulan üretim faktörlerinin maliyetleri dönüşüm maliyetleri olarak adlandırılırken, mülkiyet haklarının bir kişiden başka bir kişiye aktarılması sırasında ihtiyaç duyulan üretim faktörlerinin maliyetleri ise işlem maliyetleri şeklinde isimlendirilmektedir (North ve Wallis, 1994, s. 609-624).

Firmalar, geleneksel üretim maliyetlerinin dışında bilgi edinme maliyetiyle de karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu tür maliyetler, piyasada geçerli fiyatların belirlenmesi sırasında ortaya çıkan ve piyasada gerçekleştirilen değişimlerin her biri için ayrı bir sözleşme düzenlenmesinden kaynaklanan maliyetlerdir. Bu maliyetler, işlem maliyeti olarak tanımlanmıştır (Coase, 1937, s. 390-392; Gonzalez Diaz ve Vazquez, 2008, s. 256). İşlem maliyetleri (Gökalp, Kesbiç, Baldemir ve Bakımlı, 2007, s. 16);

- Taraflar arasında sözleşmelerin yapılması sırasında,
- Sözleşme kurallarına uyulup uyulmadığını tespit etmek amacıyla sözleşmeye taraf olanların izlenmesinin gerekli olduğu durumlarda,
- Sözleşmeye taraf olanların sözleşme yükümlülüklerini yerine getirememeleri halinde uğranılan zararın tazmin edilmesinin gerektiği durumlarda,
- Üçüncü kişiler tarafından gerçekleştirilecek saldırılara maruz kalınması durumunda, mülkiyet haklarının korunması gerektiği zaman ortaya çıkmaktadır.

Williamson işlem maliyetlerini sözleşmelerin neden olduğu exante ve expost maliyetler olarak sınıflandırarak değerlendirmektedir (Williamson, 1985, s. 20- 22). Buna göre, exante işlem maliyetleri, bir sözleşme taslağının hazırlanması, üzerinde müzakere edilmesi, pazarlık yapılması ve korunmasına ilişkin maliyetler olarak ifade edilmektedir. Her iki tarafın haklarının korunması açısından çok sayıda sözleşme hükümlerinin yer aldığı taslak üzerinde görüşülerek anlaşmaya varılmaktadır. Ya da sözleşme taslağında çok sayıda sözleşme maddesine yer verilmeyerek, olayların akışına göre gerek duyuldukça yeni maddeler

eklenerek, boşluklar doldurulur. Böylece, sözleşme taraflarının karşılaşılabileceği olası durumların önceden incelenmesine gerek kalmaz. Sözleşmelerin neden olduğu ex post işlem maliyetleri ise öncelikle, işlemler belirlenen sınırların dışına çıktığında ortaya çıkan uyumsuzluk maliyetlerini içermektedir. Diğer bir ifade ile, ex post işlem maliyetleri, sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmediği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ex post işlem maliyeti, sözleşmede belirlenen sınırların ihlal edilmesi durumunu düzeltmek için her iki tarafın çabasıyla yürütülen pazarlık sürecinin maliyetidir. Üçüncü olarak, ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümüne dair yönetimle ilişkili düzenleme ve yürütme maliyetleri ve son olarak da, güvenli taahhütleri yerine getirmenin bağlayıcı maliyetleri, ex post işlem maliyeti olarak belirtilmektedir. Ex ante ve ex post olarak sınıflandırılan işlem maliyetleri arasında bir ödünleşim bulunmaktadır. Örneğin, ex post işlem maliyeti olarak nitelendirilen sözleşme kurallarına uyulması, işlem maliyetlerinde düşüşe neden olacaktır. Ancak, sözleşme kurallarına uyulmasını sağlamak için sözleşmenin tasarlanması sırasında, tarafların karşılaşılabileceği olası durumları da içerecek şekilde daha ayrıntılı bir taslak üzerinde çalışmak, ex ante işlem maliyetlerini arttıracaktır. Böylece ex post işlem maliyetlerinin düşürülmesi, ex ante işlem maliyetlerinden ödün vermek pahasına gerçekleşmiş olacaktır.

Mülkiyet hakları ve işlem maliyetleri birbiri ile güçlü bir ilişki içindedir. İşlem maliyetleri, mülkiyet haklarının korunuyor olmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Mülkiyete sahip olunması, korunması ve el değiştirmesi sırasında katlanılan maliyetler işlem maliyetleri olarak adlandırılmaktadır. Mülkiyet haklarının korunması ve tam olarak tanımlanması, toplumda yaşayan bireylerin hukukun üstünlüğüne inanmalarını sağlayarak, güven düzeyini arttıracak ve işlem maliyetlerinin azalmasına neden olacaktır (Borrmann vd, 2006, s. 346; Opper, 2008, s. 392).

Coase (1937), firmaların varlığına devam edebilmesi için işlem maliyetlerinin düşürülmesi gerekliliğini kabul etmektedir. Ona göre, sözleşmelerin tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmasa da, büyük oranda azaltılabilir. Daha az sözleşme imzalanarak, sözleşmelerin vadesi uzatılabilir ve sözleşme maliyetleri piyasaya göre önemli oranda düşürülebilir. Ancak, sözleşmelerin vadesi uzadıkça belirsizlik artacağı için bu durum, firmanın genişlemesini kısıtlayacaktır. Coase, firma içinde gerçekleştirilen bir işlemin firmaya maliyetinin, aynı işlemi piyasada yapmanın maliyetinden daha büyük olması durumunda firmanın büyümeye devam etmemesi gerektiğini belirterek, firma ölçeğinin sınırını belirlemiştir.

Piyasa mekanizması ekonomik faaliyet sırasında fiyatın belirlenmesi, sözleşme koşullarının sağlanması için ödül ve yaptırımların belirlenmesi gibi bazı maliyetleri içermektedir. Firma içinde faaliyetlerin yöneticiler tarafından koordine edilmesi, işlem maliyetlerini düşürebilir. Fakat koordinasyon sırasında firmalar bilgi akışı, performans izleme ve ölçme gibi içsel sorunlarla karşılaşabilmektedir. Bu nedenle organizasyonlarda da işlem maliyetinin varlığından söz edilir. Önemli olan, firmaların işlem

maliyetlerinin piyasanın kendi oluşturduğu işlem maliyetlerinden daha düşük olmasıdır. Eğer yöneticiler firmanın faaliyetlerini koordine etmek konusunda etkili olurlarsa firma başarılı olur, ancak yöneticilerin eldeki girdilerle mevcut teknoloji ve piyasaları etkin olarak eşleyememeleri durumunda ve koordinasyonun sağlanamadığı durumda firma başarısızlığı söz konusu olur. Bu durumda firma, çeşitli kurumsal yapılar altında işlem maliyetlerinin karşılaştırılması sonucunda, firma yöneticileri tarafından bilinçli olarak şekillendirilir (Yıldırım, 2009, s. 49). Uzmanlaşma, işlem maliyetlerinin düşmesine neden olmaktadır (Coase, 1937, s. 390). Uzmanlaşmanın derecesi arttıkça ekonomik verimlilik de artmaktadır. Değişim maliyetleri ise ülkelerin yasal, siyasi ve eğitim sistemleri ile birlikte sahip oldukları kültürle ilgili olup, resmi ve resmi olmayan kurumlarının niteliklerine bağlıdır (Özveren, 2007, s. 73).

İşlem maliyetleri, eksik bilginin neden olduğu belirsizliğe bağlı olarak ortaya çıkarken, bilgi edinmenin de bir maliyetinin olması işlem maliyetlerini arttırmaktadır. Bilginin yaratılması, dağıtılması, benimsenmesi ve kullanılmasını içeren bilgi ekonomisi, servetin yaratılmasında eskisinden çok daha merkezi hale gelmiştir ve bilgi yönetimi önem kazanmıştır (Engelbrecht, 2004, s. 90; Akerlof, 2000, s. 229-248; Wilson, 2007, s. 1092).

Bilginin sınırlı olması sonucunda bireyler, geleceğe dönük belirsizlikleri en aza indirebilmek amacıyla ekonomik işlemlerini gerçekleştirdikleri sırada düzenledikleri sözleşmelerin mevcut ve karşılaşılabilecek olası durumları da içerecek şekilde çok detaylı hazırlanmasına gerek duyarlar. Ancak sözleşmelerin bu derece detaylı hazırlanması işlem maliyetlerinde artışla sonuçlanacaktır. Yeterli bilgiye sahip olmamak, gelecekte karşılaşılması muhtemel bütün risklerin tahmin edilmesini ve sözleşmelerin de tahmin edilen bu risklere göre hazırlanmasını engellemekte ve sözleşmelerde bilgiye yeteri kadar sahip olamamanın neden olduğu boşluklar ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, sınırlı bilginin kurumsal düzenlemelerin etkin bir şekilde oluşturulmasını engellediği belirtilmektedir (Williamson, 1985, s. 31; Greif, 2006, s. 195; Foss ve Klein, 2008, s. 430).

North'a göre, işlem maliyetleri yaklaşımının temelinde "bilginin ne kadar pahalı olduğu" sorusu yer almaktadır. İşlem bedelinin maliyetini ölçüm, denetim ve uygulama maliyetleri belirlemektedir (North, 2010, s.77). Sözleşmeye uyulması karşı tarafın çıkarı ile uyumlu ise sözleşmenin uygulanmasıyla ilgili herhangi bir sıkıntı yaşanmaz. Fakat kurumsal sınırlandırmaların bulunmadığı durumda, her iki tarafın da kendi çıkarı için hareket etmesi, karmaşık mübadelelerin ortaya çıkmasını engelleyecektir. Sözleşme taraflarından birinin sözleşmeye uymama olasılığı ve böyle bir durumda karşı tarafın uğrayacağı zararın boyutu, risk primini artıracaktır.

Ekonomik süreç içerisinde, arama ve pazarlık maliyetlerinin yanı sıra yapılan sözleşmelere uyulmasını sağlamanın maliyeti şeklinde üç farklı işlem maliyeti ile karşılaşmaktadır (Greif, 2006, s. 190). Buna göre, arama ve pazarlık maliyetinin düşük olması malın benzerinin piyasada olmamasına bağlı olacaktır. Aksi takdirde yüksek arama ve pazarlık maliyetleri ile karşı karşıya kalınacaktır. Commons'a göre, geleneksel iktisadi analizin en önemli eksikliği, işlem maliyetlerinde arama ve sözleşmelere uyulmasının sağlanması kısımlarının göz ardı edilerek, sadece pazarlıkla ilgileniyor olmasıdır (Pessali ve Fernandez, 1999, s. 266). İktisadi faaliyetler sırasında karşılaşılan eksik bilgi (sınırlı rasyonalite) nedeniyle ortaya çıkan işlem maliyetleri şeklindeki ek bir maliyete, tam bilgi söz konusu olduğunda katlanılmayacaktır (Yılmaz, 2002, s. 162-163). İşlem maliyetlerinin sıfır olması durumunda, pazarlık gücü sonuçların etkinliğini farklılaştırmazken; işlem maliyetlerinin varlığında pazarlık gücü sonuçların etkinliğini değiştirmektedir (North, 2010, s. 26).

İşlem maliyetleri, toplum düzenini sağlamanın maliyeti ve sözleşme kurallarına uyulmasını sağlamanın maliyeti olarak ifade edildiğinde, işlem maliyeti ile devlet ilişkisi anlatılmaya çalışılmaktadır. Piyasaların etkin işlemesine katkıda bulunan kurumların birçoğu devlet tarafından oluşturulmakta ve idare edilmektedir. Bu nedenle devletin bu kurumları kurma ve idare edebilme gücü, piyasaların düzgün çalışmasının belirleyicisidir. Devletin kurumları başarılı bir şekilde kurarak, idare edebilmesi, "iyi yönetim" olarak ifade edilmektedir. İyi yönetim, açık ve kolay anlaşılır politikaların üretilmesi; profesyonel yöneticilere sahip bürokrasi (ve özel sektör); hükümetlerin bütün idari kollarının eylemlerinin sorumlu olması; toplumsal olaylarda sivil toplum katılımının yüksek olması ve toplumda yaşayan herkesin kanunlara uygun hareket etmesi olarak tanımlanabilir (WB, 1994). Toplumda mülkiyet haklarının tam olarak korunması ve uygulanması, piyasaların etkinliğini ve rekabet gücünü arttıracaktır. Bu nedenle, iyi yönetimde özellikle mülkiyet hakları konusu önem kazanmaktadır (Gradstein, 2004, s. 505).

Mülkiyetin sahipliği kamu sektöründe ayrı bir konumda durmaktadır. Siyasi girişimcilerin seçilmiş-atanmış kişiler olması ve kamu kurumlarının sahibi olmamaları nedeniyle kamu işletmesinin kâr elde etmesinden doğrudan bir çıkarları bulunmamaktadır. Kamudaki karar alıcıların kamusal faydayı göz ardı ederek kendi faydalarını arttırmak amacıyla hareket etmeleri, karar alma sürecinde meydana gelebilecek etkinsizlik olarak belirtilen, x-etkinsizliğine neden olacaktır (Çetin, 2010, s. 184). Dolayısıyla, siyasal karar alma sürecinde rant arama olgusuna bağlı olarak yaşanacak olan x-etkinsizliği, kamu sektöründeki işlem maliyetlerini arttıracaktır (Dura, 2006).

İşlem maliyetleri, piyasa içi ve piyasa dışı işlem maliyetleri olarak da sınıflandırılabilir. Piyasa içi işlem maliyetleri piyasada gerçekleştirilen faaliyetlere bağlı olarak ortaya çıkarken, piyasa dışı işlem maliyetleri ise örgütün kendi içerisinde gerçekleştirdiği işlemde kaynaklanan maliyetler olarak

belirtilmektedir. Buna göre, siyasi karar alma sürecindeki etkinsizliğe bağlı olarak ortaya çıkan işlem maliyetleri piyasa dışı işlem maliyetinin kapsamına girmektedir.

İyi yönetişimin sağlanması ve kamu sektöründe etkinliğin artırılmasına yönelik kamusal reformlar, işlem maliyetlerini düşürerek, verimliliği arttırmayı hedeflese de bu reformların içerdiği ilkelerin uygulamaya girmesiyle işlem maliyetlerinde artışlar görülebilecektir. Verimlilik artışı sağlayacak politikaların belirlenmesi ve hayata geçirilmesinin yanı sıra politikaların uygulanması sürecinin denetim ve ölçme zorlukları içermesi ilave bürokrasiye yol açacaktır. Bu süreçte bilgi ve uygulama açısından eksikliklerin olmasının yaratacağı zaman kaybının da eklenmesiyle yeni işlem maliyetlerine katlanmak gerekecektir. Böylece, yeni kamu politikalarının etkinlik artırıcı sonuçlarından daha çok etkinlik azaltıcı sonuçlarının ortaya çıkabileceği kabul edilmektedir (Demirhan ve Sadioğlu, 2016, s. 107-113).

Kamusal kurumların meşruiyetlerini zedeleyen yolsuzluğun olmaması da iyi yönetim açısından önemlidir. İyi yönetişimin temel ilkesi, toplumu oluşturan bireylerin eşit söz hakkına sahip olmaları ve sivil toplum örgütleri vasıtasıyla karar alma sürecinde yer almaları olarak belirtilebilir. Hesap verme sorumluluğu; siyasal, yönetsel ve vatandaşa karşı hesap verme sorumluluğu olarak farklı şekillerde ele alınmaktadır (Kaya, 2003, s.1). Toplumda, hesap verme sorumluluğuna sahip olmayan bir kamu yönetim sistemi mevcut ise, katılımcılık konusunda yönetim sorunu yaşayacaktır. Toplumda yönetim sorunu olduğunun göstergelerinden bir diğeri de yolsuzluktur. Yolsuzluk, özel yatırımcılar tarafından bir çeşit vergi yükü olarak görülmekte ve yarattığı belirsizlik nedeniyle de özel yatırımlarda bir düşüşe yol açmaktadır (Fellner, 2008, s. 3; Mauro, 1995, s. 683). Diğer taraftan, kamu yatırımlarında artışa yol açsa da bu yatırımların verimliliğinde azalmaya neden olmaktadır. Yolsuzluk, yatırım kararlarını etkilediği için, piyasadaki firma sayısını da bir anlamda belirleyerek, rekabet koşullarını da etkilemektedir. (Bliss ve Di Tella, 1997, s. 1002). Ekonomik hayatta kamunun payının yüksek olmasının, yolsuzlukları da arttırdığı düşünülmektedir. Yönetişim sorunları bulunan toplumlar, bu sorunların çözümü için işlem maliyetlerine katlanmaktadırlar.

Ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sırasında bazı kuralların oluşturulması ve bu kurallara uyulup uyulmadığının kontrol edilmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanmasını olumlu yönde etkileyecektir. Ülkelerin tarihsel geçmişi incelendiğinde, değişim aracı olarak değeri istikrarlı bir paranın piyasaya sürülmesinin işlem maliyetlerini azalttığı ve ekonomik kalkınma üzerinde genişletici bir etken olduğu görülmektedir. Buna karşın, paranın değerinin istikrarsızlaştığı dönemlerde ise, işlem maliyetlerinin arttığı ve bu durumun ekonomik gelişmeyi negatif yönde etkilediği belirtilmektedir (Demir, 1996, s. 218). Devlet aldığı önlemlerle işlem maliyetlerinin düşmesini sağlayabileceği gibi, piyasada bazı mal ve hizmetlerin satışını sınırlandırmak yoluyla da işlem maliyetlerinin artmasına yol açabilmektedir. Çünkü, bu şekilde

davranarak, satışını sınırladığı mal ve hizmetlerle ilgili arama ve pazarlık maliyetlerini arttırmış olmaktadır. Bu nedenle, ekonomik faaliyetler sırasında işlem maliyetlerinin artmasına bağlı olarak verimlilikte düşüş yaşanmaması için devletin ekonomideki alanının sınırlandırılması ve devletin zorunlu faaliyet alanlarında da işlem maliyetlerinin azaltılması savunulmaktadır (Demirhan ve Sadioğlu, 2016, s. 113).

Her toplumun sahip olduğu bir kurumsal yapı bulunmaktadır. Üstyapı ve altyapı kurumları olarak iki şekilde açıklanan kurumsal yapıda üstyapı kurumları yasal düzenlemeler, anayasa, imzalanan sözleşmeler ve mülkiyet haklarının korunması gibi toplumda genel kabul gören, yüksek derecede yaptırım gücüne sahip ve resmi kurallar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Genellikle devlet tarafından oluşturulan üstyapı kurumlarının, özel girişim ya da sivil toplumu oluşturan diğer kesimlerin yanı sıra bireyler vasıtasıyla da oluşturuldukları görülebilmektedir (Olson, 1996, s.3-4; Kasper ve Streit, 1998, s.2). Toplumun altyapı kurumları ise, toplumsal yaşamı bir düzene oturtmaya çalışan ve resmi olmayan davranış kurallarını kapsamaktadır. Buna göre altyapı kurumları gelenekler, tabular, ideolojiler, ahlak ya da itibar gibi unsurlardan oluşmaktadır. İşlem maliyetleri yasal düzenlemelerle şekillenmekte ve buna bağlı olarak da toplumun üstyapı kurumlarını temsil etmektedir.

Firmalar iç piyasada katlandıkları işlem maliyetlerine ilaveten ürünün dış pazarlara sunulması sırasında da çeşitli işlem maliyetleri ile karşılaşmaktadırlar. Toplumların sahip olduğu kurumların dönüşümü ile birlikte, ürünün dönüşüm maliyetinin dışında pazara sunulabilmesi için katlanılan geleneksel işlem maliyetlerine ek olarak yeni işlem maliyetleri devreye girmiştir. Buna ilave olarak, uluslararası ticarete son yıllarda artan korumacı ticaret politikaları ve ticaret savaşlarının yanı sıra teknolojik gelişmelerin de işlem maliyetleri alanının genişlemesine katkıda bulunduğu belirtilebilir. Örneğin, bina itfaiye uygunluk raporunun alınabilmesi için gerçekleştirilen test ve incelemeler nedeniyle yapılan ödemeler, iş güvenliği ve sosyal güvenlik sorumluluğu kapsamında yapılan harcamalar, AB pazarına sunulacak ürünler için AB direktifleri kapsamında CE belgesi alma zorunluluğu gibi denetim maliyetlerini içeren düzenlemeler işlem maliyetlerini ifade etmektedir. Ayrıca, hata oranlarını ve buna bağlı gerçekleşecek maliyetleri düşürmek amacıyla finans kurumlarının yapay zekâ teknolojilerini kullanmaya başlamaları da yeni bir maliyet yapısı olarak, işlem maliyetlerinin genişleyen yüzünü göstermektedir. Dünyada gerçekleştirilen poliçe ve sigortalama faaliyetlerinin %10 ila %20'sinde sahte işlemlere rastlanmaktadır. Sigorta sektöründeki poliçe işlemlerinde geçerli olan bu riskleri azaltmak ve maliyetleri düşürmek amacıyla başvurulan yapay zekâ teknolojilerinin, maliyetleri %15 oranında azalttığı öne sürülmektedir (FinTech İstanbul Platformu, 2019). Finansal kurumların %19'u daha düşük maliyetlerle faaliyette bulunabilmek ve hata oranlarını azaltmak amacıyla yapay zekâ kullanmaktadır (Papuççıyan, 2019). Uluslararası ticarete karşılaşılan gümrük tarifleri, geçiş ücretleri, çeşitli ticaret bariyerleri, bürokratik

işlemler de bunlara eklenebilir. Buna bağlı olarak gerek ulusal gerekse uluslararası alanda işlem maliyetlerini biçimlendiren bu yasal düzenlemelerin firmalar tarafından takip edilmesi ve doğru yorumlanması rekabet gücünün artırılması açısından da önem kazanmaktadır. İşlem maliyetleri, toplam maliyetlerin bir kısmını oluşturduğu için, işlem maliyetlerinde meydana gelen artışlar firmaların rekabet gücünü zayıflatmakta büyüme sürecini olumsuz etkilemektedir. Aynı şekilde işlem maliyetinin azalması halinde ise firmaların rekabet gücü artmakta büyüme sürecini olumlu etkilemektedir.

İŞLEM MALİYETLERİNİN ÖLÇÜMÜ

İşlem maliyetlerinin nasıl ölçüleceğine dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Wang (2003) işlem maliyetlerinin ölçümü konusunda farklı yaklaşımlar olduğunu belirtmektedir. Örneğin, finansal piyasalar açısından işlem maliyetlerinin ölçülmesinde, finansal piyasalara yatırım yapmanın maliyetleri (örneğin, aracılık ücretleri) kullanılmaktadır. Wallis ve North (1986) tarafından “işlem sektörleri” kavramının geliştirilmesiyle, Amerikan ekonomisi için yapılan araştırmada ise, işlem maliyetlerinin açık bir şekilde ölçülmesine çalışılmıştır. Çalışmada “işlem sektörleri” nin ne olduğu tanımlanmış ve bu sektörlerdeki maliyet düzeyleri ile GSYİH düzeyi arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu maliyetler arasında bankacılık, sigorta, finansman, yönetim, idare ve kontrol maliyetleri, toptan ve perakende satışların yanı sıra muhasebeciler, avukatlar gibi meslek gruplarına yapılan ödemeler yer almaktadır. Wallis ve North (1986, s. 99) yaptıkları çalışmada, “işlem sektörü” kavramını tanımlarken *toplam işlem maliyetlerini* değil sadece *piyasa faaliyetinin neden olduğu işlem maliyetlerini* ele aldıklarını, buna bağlı olarak da toplam işlem maliyetlerini değil işlem hizmetlerini ölçtüklerini ifade etmektedirler.

Söz konusu yaklaşım özel ve kamu bürokrasileri tarafından kullanılan kaynakları içermesine rağmen, beklemek için harcanan kaynakları, iş yapmak için izinleri, bürokrasiyi azaltmayı, memurlara rüşvet vermeyi vb. içermemektedir. Bu nedenle Wang (2003, s. 5-6), Wallis ve North’un yaklaşımının ölçüm sorunları içerdiğini öne sürmektedir. Sözü edilen bu boşluk, Peru ekonomisinde kayıt dışı sektörü inceleyen ve iş kurmanın maliyetine ilişkin tahminlerde bulunan çalışması ile De Soto (1989) tarafından doldurulmuştur. Gerekli yasal kurumların oluşturulamamış olmasını, Peru ekonomisinin temel sorunu olarak ortaya koyan çalışmaya göre Peru ekonomisinin kalkınması katılımcı demokrasinin işlenmesi ile gerçekleşebilecektir. Williamson (2000) ise, işlem maliyetlerinin mutlak terimlerle doğrudan ölçülmesinden kaçınarak, alternatif ekonomik organizasyon biçimleri ve sözleşmeye dayalı düzenleme ile ilişkili işlem maliyetlerinin göreceli sıralamasına odaklanmıştır.

Ayrıca, çevrenin korunması konusunda oluşturulan teşvik mekanizmalarının kullanımı ve çevre standartlarına uyulması da işlem maliyetleri açısından önemli bir rol oynar. Buna ek olarak, kimliğin önemli

olduğu durumlarda temsilciye özgü işlem maliyetlerine yol açan yaklaşımlar söz konusu olabilir. Ayrımcılık, kendine özgü nitelikler gerektiren ağ üyeliği ve diğer ekonomik olmayan kurumlar nedeniyle aynı işi yapmaya çalışırken farklı kişiler çok farklı işlem maliyetleriyle karşı karşıya kalabilir

İşlem maliyetlerine ilişkin ampirik çalışmaların neredeyse hiçbir zaman bu maliyetleri doğrudan ölçemediği kabul edilmekte ve bu nedenle işlem maliyetlerinin ampirik olarak ölçülmesi kısmi bir başarı olarak değerlendirilmektedir (Wang, 2003, s. 5). Ancak, her türlü eksikliğe rağmen Wallis ve North (1986) tarafından Amerikan ekonomisi için yapılan orijinal araştırmada geliştirilen ölçüm stratejisi kullanılarak, az sayıda farklı ekonomiler için işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Tablo 1’de işlem maliyetlerinin ölçümünü içeren akademik çalışmalara ve ulaştıkları bulgulara yer verilmektedir.

Tablo 1: Ampirik çalışmalar tablosu

Çalışma	Çalışmanın Sonucu
Wallis ve North (1986)	ABD ekonomisinde, 1870’de milli gelirin yaklaşık %25’i işlem maliyetlerine gidiyorken, 1970’de bu oran artarak milli gelirin %45’inden fazlası şeklinde tespit edilmiştir.
Dollery ve Leong (1998)	Avustralya ekonomisi için yapılan çalışmaya göre, 1911’de işlem maliyetlerinin milli gelirdeki payı %32 iken, 1991’de artarak %60 olmuştur.
Maria, Pastore ve Farina (1999)	Arjantin ekonomisinde, 1930’da işlem maliyetlerinin milli gelirdeki payı %24,9 düzeyinde iken 1970’li yıllara kadar küçük dalgalanmalarla devam ederek, 1970 yılında %26,5’e yükselmiş, ancak 1980’de %35,8’e sıçrayarak, 1990’lar da bu civarlarda kalmaya devam etmiştir.
Hazledine (2001)	1956-1998 yılları için Yeni Zelanda ekonomisi üzerine yapılan araştırmada, ekonomide işlem maliyetlerinin ilk yirmi beş yıl boyunca oldukça yavaş arttığı, 1980’lerde keskin bir şekilde yükseldiği ve 1990’larda istikrar kazandığı tespit edilmiştir.
Engelbrecht (2004)	Çalışma, daha önce Hazledine (2001) tarafından Yeni Zelanda ekonomisi için yapılan araştırmaya bilgi ekonomisini ekleyerek, araştırmanın alanını genişletmiştir. Yeni Zelanda ekonomisi üzerine yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, 1956’dan 1996’ya kadar bilgi ekonomisi sektöründe çalışanların payı %25,7’den %45,7’ye artarken; işlem maliyeti sektöründe çalışanların payı %21’den %30,4’e artmıştır. 1996’dan sonra ise işlem maliyeti sektöründe çalışanların payı hafif bir düşüş gösterirken (%29,7’ye), bilgi işgücünün bir parçası olarak sayılan “profesyonel ve teknik (yönetici olmayan)” işçilerin payındaki artış devam etmiştir (%47,5’e).
Sulejewicz (2005)	1995-2002 dönemini kapsayacak şekilde, Polonya ekonomisinde işlem maliyetlerinin ölçümünü içeren çalışmanın sonucuna göre, işlem maliyetlerinin GSYİH’daki payı, ilgili dönem içerisinde, yaklaşık %50 artmıştır.
Chobanov ve Egbert (2007)	1997-2003 dönemi için, Bulgaristan ekonomisi özelinde yapılan araştırmanın sonuçları, GSYİH’nın yaklaşık %37’si olan işlem sektörünün payının artarak, GSYİH’nın %52’sinin üzerine çıktığını ortaya koymuştur.

Tablodan da görüldüğü gibi, bu alanda yapılan ampirik çalışmaların sonuçları ekonominin kaynaklarının önemli bir oranının işlem sırasında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Wallis ve North (1986)

tarafından Amerikan ekonomisi için, Dollery ve Leong (1998) tarafından ise Avustralya ekonomisi için işlem maliyetlerini ölçmek amacıyla yapılan akademik çalışmaların kapsadığı dönemlere göre günümüzde işlem maliyetlerinin çerçevesinin genişlemiş olduğu söylenebilir. İşlem maliyetlerinin alanının zamanla genişlemesine bağlı olarak, ekonominin kaynaklarının işlem maliyetleri için kullanılan kısmının da yıllar içinde artış eğilimine girdiği söylenebilir.

TÜRKİYE'DE İŞLEM MALİYETLERİNİN ÖLÇÜM METODOLOJİSİ

Bu çalışma, yukarıda açıklanan teorik çerçeveyi, yükselen piyasa ekonomileri arasında yer alan Türkiye ekonomisi için uygulamayı amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak, teorik çerçevede açıklanan Wallis ve North (1986) ve Dollery ve Leong (1998) tarafından benimsenen yaklaşımlar izlenmeye çalışılmıştır. Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri hesaplamamız 2000-2020 dönemini kapsamaktadır. İşlem maliyetleri sektöründe çalışanlar, tüm yöneticiler ve memurlara ek olarak bazı profesyonel çalışanları (örneğin, muhasebeciler, avukatlar, hakimler, noter) ve koruyucu çalışanları (örneğin polis, gardiyanlar) içermektedir (Hazledine, 2001; Wallis ve North, 1986, s. 126-127). Dollery ve Leong (1998), işlem maliyetlerinin ölçülmesi sırasında, Wallis ve North (1986)'un ardından, ekonominin özel ve kamu sektörü arasında temel bir ayrımını çizerek, "işlem sektörleri" ve "işlem dışı sektörleri" belirlemiştir. Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırmaya göre özel sektör ve kamu sektöründe yer alan işlem sektörleri ve işlem dışı sektörler Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Dollery ve Leong'a göre işlem ve işlem dışı endüstriler ve hizmetler

Özel Sektör		Kamu Sektörü	
İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri	İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri
Tarım	Finans	Eğitim	Kamu yönetimi
İnşaat	Sigorta	Sağlık	Toplum düzeni
Madencilik	Emlak	Demiryolu/havayolu taşımacılığı	Savunma
İmalat	Toptan ticaret	Kamu hizmetleri	Posta servisi
Taşıma/Depolama	Perakende ticaret	Sosyal refah	
Hizmetler		İletişim	

Kaynak: Dollery ve Leong, 1998, s. 209

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri hesaplanırken de Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırma baz alınmış ve TÜİK istatistiki verileri kullanılarak, Ekonomik

Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflaması-NACE Rev.2'den² (bkz. Tablo Ek 1) yararlanılarak Tablo 3 hazırlanmıştır. TÜİK çerçevesinde elde ettiğimiz veriler ex ante ve ex post işlem maliyetlerini ayrı ayrı hesaplamaya elverişli değildir. Bu nedenle yapılan hesaplamada işlem maliyetleri bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Tablo 2'de yer alan kategorilerden bazıları aynı isimle TÜİK istatistiklerinde bulunmazken bazı kategorilerin de birleştirilmiş şekilde yer aldığı görülmüştür. Bu veriler dikkate alınarak hazırlanan Tablo 3, özel sektör ve kamu sektörü açısından işlem sektörleri ve işlem dışı sektörleri göstermektedir.

Tablo 3: İşlem ve işlem dışı endüstriler ve hizmetler

Özel Sektör		Kamu Sektörü	
İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri	İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri
Tarım	Toptan ve Perakende Ticaret	Eğitim	Kamu Yönetimi, Savunma
İnşaat	Bilgi ve İletişim	İnsan Sağlığı	İdari ve Destek Hizmetler
Madencilik	Finans ve Sigorta	Su Temini, Kanalizasyon (Belediye Faaliyetleri)	
İmalat	Gayrimenkul Faaliyetleri		
Elektrik, Gaz vd.			
Ulaştırma, Depolama			

Kaynak: Wallis ve North, 1986; Dollery ve Leong, 1998; TÜİK-NACE Rev.2

Küreselleşmenin hâkim olduğu 2000'li yıllar dünya ekonomisinin büyüdüğü, para arzının genişlediği yıllar olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan 2000'li yılların başında Türkiye ekonomisinde yaşanan bireysel krize ek olarak 2008 yılında yaşanan küresel krizin Türkiye ekonomisindeki yansımaları, 2005 yılında AB ile müzakerelerin başlatılmış olması, Türkiye ekonomisi açısından 2000'li yıllarda yaşanan önemli olaylar olarak belirtilebilir. Bu nedenle çalışmanın inceleme dönemi 2000 yılından başlatılmış ve 2000-2020 dönemini kapsayacak şekilde Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörü incelenmeye

² “Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflaması (NACE)”, uluslararası sınıflama sistemine entegre olarak geliştirilmiş olan “Avrupa Birliği Sınıflama Sistemi”dir. NACE-Rev. 2, 2010 yılından itibaren, TÜİK tarafından iktisadi faaliyetlerin kodlamasında kullanılmaktadır. Firmaların faaliyette buldukları alanlar, sözü edilen sistemde kullanılan kodlar yardımıyla sınıflandırılmaktadır. Sektörler, A'dan başlayarak Q'ya kadar sınıflandırılmış ve her bir sektörün kapsadığı faaliyetler kodlanmıştır. Örneğin, A harfi tarım, B harfi madencilik, C harfi ise imalat sanayini temsil etmektedir. Ekonomik faaliyetlerin istatistikî sınıflaması (NACE. REV.2), kısım ve bölüm düzeyinde Tablo Ek 1'de gösterilmiştir.

çalışılmıştır. GSYİH içindeki işlem maliyetlerine ilişkin istatistikler, TÜİK'ten temin edilmiştir. TÜİK istatistiki verileri arasında yer alan, “Gayrisafi yurt içi hasıla, iktisadi faaliyet kollarına (A21) göre cari fiyatlarla değer, pay, değişim oranı” verileri kullanılmıştır. Buna göre, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH içindeki yüzdelik payları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri sektörü (% GSYİH)

Yıllar	Özel Sektör İşlem Sektörleri	Kamu Sektörü İşlem Sektörleri	Türkiye Ekonomisinde Toplam İşlem Maliyeti
2000	27.8	6.7	34.5
2001	28.7	7.1	35.8
2002	25.8	7.2	33
2003	25.1	7.2	32.3
2004	25.7	7.1	32.8
2005	26	6.5	32.5
2006	25.9	6.5	32.4
2007	26.6	6.7	33.3
2008	27	6.6	33.6
2009	27.5	7.3	34.8
2010	26.3	6.9	33.2
2011	25.6	6.7	32.3
2012	25.2	7.1	32.3
2013	24.9	7.0	31.9
2014	24.8	7.2	32
2015	24.6	7.1	31.7
2016	24.8	7.5	32.3
2017	24.7	7.4	32.1
2018	24.5	7.8	32.3
2019	24.7	8.3	33
2020	25.1	7.8	32.9

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloya göre, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörünün GSYİH içindeki payı 2000 yılında %34,5 düzeyinde iken 2020 yılında %32,9 düzeyine düşmüştür. İncelenen dönemin başında, 2001 yılında %35,8 ile en yüksek düzeyine sahip olan işlem maliyetleri sektörü, 2015 yılında %31,7 ile en düşük

seviyeye ulaşmıştır. 2016 yılından sonra işlem maliyetlerinin GSYİH içindeki payı tekrar artış eğilimine girmiş ve %32,9'a ulaşmıştır. Özel sektöre ait işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payı, 2000 yılında %27,8'den 2020'de %25,1'e düşmüş ve böylece özel sektörün işlem maliyetleri %9,71 oranında azalmıştır. Bu durum özel sektörün rekabet gücü artışı sağlaması açısından olumlu olarak değerlendirilse de yeterli değildir. Çünkü özel sektörün rekabet gücünü arttırabilmesi toplam işlem maliyetlerindeki düşüşle gerçekleşecektir. Toplam işlem maliyetleri özel sektör ve kamu sektörü işlem maliyetlerinin toplamından oluşmaktadır. Tablo 4'deki veriler, özel sektörün kendi rekabet gücünü arttırmak amacıyla işlem maliyetlerini düşürme çabasını ortaya koymaktadır. Ancak bu çabanın kamu sektörü tarafından da desteklenmesi gerekmektedir. Aslında, rekabet gücünün düşük olması ya da arttırılması konusundaki asıl sorun, kamunun işlem maliyetlerinin yüksek olması ve artış eğiliminde olmasıdır. Tablo 4'e göre, kamu sektörüne ait işlem sektörleri 2000 yılındaki %6,7 düzeyinden 2020'de %7,8'e yükselmiş ve kamu sektörünün işlem maliyetleri %16,42 oranında artmıştır. Diğer bir ifade Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerindeki artışın ana kaynağını kamu sektörü işlem maliyetlerinin artması oluşturmuştur. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir. Devletin iktisadi ve sosyal hayattaki ağırlığının giderek artması ve ekonominin her alanını kapsayacak şekilde hareket etmesi, kontrol ve gözetim ağırlığının giderek genişlemesi, iktisadi karar alma mekanizmasında siyasi iradenin gücünü arttıran bir unsur olmuştur. Böylece, piyasa dışı aktör olarak devletin piyasa sistemine müdahalesinin artması, işlem maliyetlerinin ilave bir yük olarak özel sektörün karşısına çıkmasına neden olmakta ve ekonomik faaliyetleri sırasında özel sektör, kamunun arttırdığı işlem maliyetlerine de katlanmak durumunda kalmaktadır.

Ayrıca, sürekliliğin engellenmesine yol açarak, istikrarsızlığa ve belirsizliklere neden olan müdahaleler, toplumun kurumsal yapısının temel unsurlarından olan güven düzeyini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla, iktisat politikalarına ve piyasanın işleyişine duyulan güvenin düşmesine yol açabilmektedir. Diğer taraftan işlem maliyetleri, doğası gereği kamu kökenli olarak değerlendirilmektedir. Devlet, inşa ettiği toplumda güven düzeyini (toplumun alt yapı kurumu) yeteri kadar tesis edemiyorsa, bu boşluğu hukuk kuralları (toplumun üst yapı kurumu) ile doldurmaya çalışacaktır. Bu nedenle sözleşmelere ve sözleşme kurallarının ayrıntılı belirlenmesine gereksinim duyulacak ve işlem maliyetleri artacaktır.

Özel sektöre ait işlem sektörlerini gösteren Tablo 5'e göre, 2000-2020 yılları arasında özel sektörde yer alan işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payı %27,8'den %25,1'e düşmüştür. Özel sektör işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payları 2010 yılından itibaren sürekli olarak düşme eğiliminde olup, 2018 yılında %24,5 ile en düşük, 2001 yılında %28,7 ile en yüksek değerlerine ulaşmıştır.

Tablo 5: Özel sektörde yer alan işlem sektörleri (% GSYİH)

Yıllar	Toptan ve Perakende Ticaret	Bilgi ve İletişim	Finans ve Sigorta	Gayrimenkul Faaliyetleri	Toplam
2000	12.2	2.2	5.0	8.4	27.8
2001	11.6	2.5	6.1	8.5	28.7
2002	12.0	2.6	3.3	7.9	25.8
2003	12.1	2.5	2.6	7.9	25.1
2004	12.6	2.5	2.5	8.1	25.7
2005	12.3	2.7	2.5	8.5	26
2006	12.5	2.5	2.1	8.8	25.9
2007	12.3	2.7	2.1	9.5	26.6
2008	12.2	2.7	2.4	9.7	27
2009	10.7	2.7	3.7	10.4	27.5
2010	11.1	2.4	2.9	9.9	26.3
2011	11.7	2.3	2.7	8.9	25.6
2012	11.3	2.4	2.9	8.6	25.2
2013	11.2	2.4	3.1	8.2	24.9
2014	11.5	2.4	2.9	8.0	24.8
2015	11.5	2.4	3.0	7.7	24.6
2016	11.4	2.4	3.3	7.7	24.8
2017	11.9	2.5	3.2	7.1	24.7
2018	12.3	2.5	3.0	6.7	24.5
2019	12.5	2.6	3.1	6.5	24.7
2020	12.4	2.7	3.7	6.3	25.1

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Çalışmanın inceleme dönemi olan 2000-2020 yılları arasında Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ardından, 2008 küresel krizi ve 2010-2011 Avrupa borç krizi yaşanmış ve kriz sonrası dönemlerde makro ekonomik istikrarın sağlanması amacıyla devlet teşvikleri arttırılmış, böylece kamunun ekonomideki alanı da genişlemiştir. AB ile müzakerelerin Ekim 2005'te başlatılmış olması, yabancı yatırımcılar için istikrarlı ekonomi görünümünü sağlamış, yabancı yatırımcının güveni kazanılmış ve yabancı sermaye girişleri önemli oranda artmıştır. Dolayısıyla, 2005 sonrası dönemde özel sektör işlem sektörlerinin GSYİH'den aldıkları

pay artma eğilimine girmiştir. Ancak, 2009 yılından itibaren tekrar düşmeye başlaması, 2008 küresel krizinin etkilerinin hissedilmesiyle birlikte kamunun ekonomideki ağırlığındaki artışa işaret etmektedir.

Tablo 6, özel sektörde yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki paylarını vermektedir. Tablo 6’ya göre, özel sektördeki işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki payı 2000 yılında %45,3 iken 2020 yılında düşerek %41,9 olmuştur. “Madencilik”, “İmalat Sanayi” ve “Elektrik, Gaz vd.” kategorilerinin GSYİH içindeki paylarında incelenen dönemin sonunda artış olduğu, “İnşaat” ve “Ulaştırma, depolama” kategorisinde ise düşüş olduğu görülmektedir. “Tarım” kategorisinin GSYİH’deki payı 2000 yılında %10 düzeyinde iken 2020 yılında %6,7 düzeyine inerek, önemli bir düşüş yaşamıştır. Diğer bir ifade ile, özel sektörde yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki payındaki 2000-2020 yılları arasındaki düşüşün, büyük ölçüde tarım sektöründen kaynaklandığı söylenebilir.

Tablo 6: Özel sektörde yer alan işlem dışı sektörler (% GSYİH)

Yıllar	Tarım	İnşaat	Madencilik	İmalat San.	Elektrik, Gaz	Ulaşt., Depl.	Toplam
2000	10.0	5.3	0.9	18.7	1.3	9.1	45.3
2001	8.8	4.6	0.9	17.7	1.6	9.8	43.4
2002	10.2	4.5	0.8	16.9	1.6	10.5	44.5
2003	9.8	4.6	0.9	17.1	1.4	10.3	44.1
2004	9.3	5.3	0.9	16.9	1.1	10	43.5
2005	9.2	5.5	1.0	16.9	1.1	9.9	43.6
2006	8.1	6.3	1.0	17.1	1.1	9.9	43.5
2007	7.5	6.7	1.0	16.8	1.2	9.8	43
2008	7.4	6.8	1.1	16.3	1.3	9.9	42.8
2009	8.1	5.6	1.1	15.2	1.4	9.1	40.5
2010	9.0	6.1	1.1	15.1	1.5	8.1	40.9
2011	8.2	7.1	1.1	16.4	1.3	7.7	41.8
2012	7.7	7.4	1.1	15.8	1.3	8.4	41.7
2013	6.7	8.0	1.1	16.3	1.4	8.2	41.7
2014	6.6	8.1	1.0	16.8	1.4	8.2	42.1
2015	6.9	8.1	0.8	16.7	1.3	8.2	42
2016	6.1	8.5	0.8	16.6	1.3	7.9	41.2
2017	6.0	8.5	0.9	17.6	1.2	8.1	42.3
2018	5.8	7.1	1.0	19.0	1.3	8.4	42.6

2019	6.4	5.4	1.1	18.3	1.7	8.6	41.5
2020	6.7	5.2	1.2	19.1	1.8	7.9	41.9

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 7, kamu sektöründe yer alan işlem sektörlerinin GSYİH içindeki paylarına yer vermektedir. Kamu sektöründeki işlem sektörlerinin GSYİH'deki payı 2000 yılında %6,7'den 2020 yılında %7,8'e yükselmiştir. "Kamu Yönetimi, Savunma" kalemi 2001 yılında %5,5 ile GSYİH içindeki en yüksek düzeyine ulaşmışken, 2015 ve 2017 yıllarında %4,3 ile en düşük düzeye sahip olmuştur. "İdari ve Destek Hizmetler" kategorisinin GSYİH'deki payı, incelenen dönemin başında %1,5 ile en düşük değerine sahipken, 2017 yılında %3,1 ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. "Kamu Yönetimi, Savunma" kategorisinin payı "İdari ve Destek Hizmetler" ile kıyaslandığında daha yüksek düzeyde kalmıştır. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve terörle mücadele nedeniyle savunma harcamalarının sürekli artış eğiliminde olduğu söylenebilir.

Tablo 7: Kamu sektöründe yer alan işlem sektörleri (% GSYİH)

Yıllar	İdari ve Destek Hizmetler	Kamu Yönetimi ve Savunma	Toplam
2000	1.5	5.2	6.7
2001	1.6	5.5	7.1
2002	1.9	5.3	7.2
2003	1.9	5.3	7.2
2004	1.9	5.2	7.1
2005	1.9	4.6	6.5
2006	2.0	4.5	6.5
2007	2.2	4.5	6.7
2008	2.2	4.4	6.6
2009	2.3	5.0	7.3
2010	2.1	4.8	6.9
2011	2.2	4.5	6.7
2012	2.4	4.7	7.1
2013	2.5	4.5	7.0
2014	2.7	4.5	7.2
2015	2.8	4.3	7.1
2016	3.0	4.5	7.5

2017	3.1	4.3	7.4
2018	3.0	4.8	7.8
2019	3.0	5.3	8.3
2020	2.5	5.3	7.8

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 8, kamu sektöründe yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH içindeki paylarını göstermektedir. Kamu sektöründeki işlem dışı sektörlerin GSYİH'deki payı 2000 yılında %5'ten 2020 yılında %7,6'ya yükselmiştir.

Tablo 8: Kamu sektöründe yer alan işlem dışı sektörler (% GSYİH)

Yıllar	Eğitim	İnsan Sağlığı	Su Temini, Kanalizasyon	Toplam
2000	2.7	1.7	0.6	5.0
2001	2.8	1.7	0.7	5.2
2002	3.0	1.9	0.8	5.7
2003	3.1	2.1	0.8	6.0
2004	3.1	2.1	0.8	6.0
2005	3.1	2.4	0.7	6.2
2006	3.2	2.5	0.7	6.4
2007	3.4	2.6	0.7	6.7
2008	3.4	2.7	0.7	6.8
2009	3.9	2.9	0.8	7.6
2010	3.9	2.8	0.8	7.5
2011	3.8	2.7	0.9	7.4
2012	3.9	2.6	1.0	7.5
2013	3.9	2.6	0.9	7.4
2014	4.1	2.5	1.0	7.6
2015	4.1	2.4	0.9	7.4
2016	4.3	2.6	0.9	7.8
2017	4.1	2.4	1.0	7.5
2018	4.1	2.4	0.9	7.4
2019	4.4	2.6	0.8	7.8
2020	4.1	2.8	0.7	7.6

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 9’da işlem ve işlem dışı sektörlerin toplamına yer verilmiştir. Tabloya göre, işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki paylarının işlem sektörleriyle kıyaslandığında daha büyük olduğu görülmektedir. Ekonomideki genel görünümü sağlayabilmek amacıyla Tablo 9’da işlem ve işlem dışı sektörler aynı anda yer verilmiş olsa da çalışmanın odak noktası olan işlem sektörlerine yoğunlaşıldığında yıllar içerisinde işlem maliyetlerindeki düşüş göze çarpmaktadır. Türkiye ekonomisindeki işlem sektörlerinin GSYİH’deki payları 2000 ve 2001 yıllarında sırasıyla %34.5 ve %35.8 gibi yüksek düzeylerinden, 2020 yılında %32.9’a düşmüştür. 2010’lu yıllara ekonomik olarak yüksek performansla başlayan Türkiye ekonomisi, daha sonraki süreçte güç kaybetmeye başlamıştır.

Tablo 9: Türkiye ekonomisinde işlem ve işlem dışı sektörlerinin toplamı (% GSYİH)

Yıllar	İşlem Sektörleri		İşlem Sektörleri Toplamı	İşlem Dışı Sektörleri		İşlem Dışı Sektörlerin Toplamı
	Özel Sektör	Kamu Sektörü		Özel Sektör	Kamu Sektörü	
2000	27.8	6.7	34.5	45.3	5	50.3
2001	28.7	7.1	35.8	43.4	5.2	48.6
2002	25.8	7.2	33	44.5	5.7	50.2
2003	25.1	7.2	32.3	44.1	6	50.1
2004	25.7	7.1	32.8	43.5	6	49.5
2005	26	6.5	32.5	43.6	6.2	49.8
2006	25.9	6.5	32.4	43.5	6.4	49.9
2007	26.6	6.7	33.3	43	6.7	49.7
2008	27	6.6	33.6	42.8	6.8	49.6
2009	27.5	7.3	34.8	40.5	7.6	48.1
2010	26.3	6.9	33.2	40.9	7.5	48.4
2011	25.6	6.7	32.3	41.8	7.4	49.2
2012	25.2	7.1	32.3	41.7	7.5	49.2
2013	24.9	7	31.9	41.7	7.4	49.1
2014	24.8	7.2	32	42.1	7.6	49.7
2015	24.6	7.1	31.7	42	7.4	49.4
2016	24.8	7.5	32.3	41.2	7.8	49
2017	24.7	7.4	32.1	42.3	7.5	49.8
2018	24.5	7.8	32.3	42.6	7.4	50

2019	24.7	8.3	33	41.5	7.8	49.3
2020	25.1	7.8	32.9	41.9	7.6	49.5

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

SONUÇ

Türkiye ekonomisinde işlem sektörlerinin büyüklüğünün incelendiği çalışma, 2000-2020 yılları boyunca Türkiye’de işlem maliyetlerinin boyutunun yüksek düzeyde olmasına karşın özel sektör kaynaklı olarak bir düşme eğiliminin varlığını ortaya koymuştur. Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri sektörünün GSYİH’deki payı, çalışmanın inceleme dönemi olan 2000-2020 yılları boyunca %30’un üzerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, Türkiye’deki işlem maliyetlerinin büyüklüğü uluslararası alanda yapılan çalışmaların sonuçları ile paralellik göstermiştir.

Özel ve kamu sektörü ayırımına gidildiğinde, 2000-2020 yılları arasında özel sektördeki işlem sektörlerinin GSYİH’deki payının giderek küçüldüğü (%27,8’den %25,1’e), buna karşılık kamu işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH’deki payının yıllar içerisinde arttığı (%6,7’den %7,8’e) görülmüştür. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir. Devletin ekonomideki varlığının, kontrol ve gözetim ağırlığının giderek genişlemesi, iktisadi karar alma mekanizmasında siyasi iradenin gücünü arttıran bir unsur olmuştur. Böylece, piyasa dışı aktör olarak devletin piyasa sistemine müdahalelerin artması, ek maliyetlerin ortaya çıkmasına ilaveten sürekliliği de engelleyerek istikrarsızlığa yol açmaktadır. İstikrarsızlığa bağlı olarak belirsizliklerin ortaya çıkmasına neden olan müdahaleler, toplumun kurumsal yapısının temel unsurlarından olan güven düzeyini olumsuz etkileyerek, iktisat politikalarına ve piyasanın işleyişine duyulan güvenin düşmesine yol açabilmektedir.

İşlem maliyetleri sektörünün büyüyor olması, bir ülkede üretilen ürünlerin piyasaya, topluma daha yüksek maliyetle ulaşması anlamına gelmektedir. İncelediğimiz dönemde, Türkiye ekonomisi için ortaya çıkan durumu değerlendirdiğimizde, özel sektörün maliyet düşürücü önlemleri çerçevesinde işlem maliyetlerinde bir azalma trendi olmasına rağmen kamu sektörünün ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığının artması dolayısıyla kamu işlem maliyetlerinin yükselmesi, üretilen ürünlerin daha da uygun fiyatla toplumun kullanımına sunulmasına engel olmuştur.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akerlof, G. A. (2000). Limonlar için piyasa: Kalite belirsizliği ve piyasa mekanizması, mülkiyet hakları iktisadına giriş. Ö. Demir (Ed.), *Devlet rekabet mülkiyet ve iktisat* (Çev: M. Çokgezen) (s.227-248) içinde. Adapazarı: Değişim Yayınları
- Bliss, C., & Di Tella, R. (1997). Does competition kill corruption. *Journal of Political Economy*, 105(5), 1001-1023.
- Borrmann, A., Buse, M., & Neuhaus, S. (2006). Institutional quality and the gains from trade. *Kyklos*, 59(3), 345-368.
- Chobanov, G., & Egbert, H. (2007). The rise of the transaction sector in the Bulgarian economy. *Comparative Economic Studies*, 49, 683-698. doi: 10.1057/palgrave.ces.8100226.
- Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4(16), 386-405.
- Çetin, T. (2010). İktisadi etkinlik üzerine bir deneme: X etkinlik yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 183-198
- De Soto, H. (1989). *The other path: The invisible revolution in the third world*. NewYork: HarperCollins Publishers.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu iktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Demirhan, K., & Sadioğlu, U. (2016). İşlem maliyeti kuramı çerçevesinde devletin gerekliliği tartışması ve güncel kamu yönetimi yaklaşımları üzerine bir inceleme. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 105-116.
- Dollery, B., & Leong, W.H. (1998). Measuring the transaction sector in the Australian economy, 1911-1991. *Australian Economy History Review*, 38(3), 207-231. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8446.00031>
- Dura, Y. C. (2006). Kamu tercihi teorisinde kamusal etkinlik problemi. *Türk İdare Dergisi*, (451), 107-117
- Engelbrecht, H. J. (2004). The transaction sector, the information economy and economic growth in New Zealand: Taking hazledine seriously. *New Zealand Economic Papers*, 38(1), 87-99.
- Fellner, A. (2008). *Role of culture in economic development: Case study of China and Latin America* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of South Florida.
- FinTech İstanbul Platformu. (2019, Ekim 29). Yapay zeka sigortacılıkta maliyetleri yüzde 15 azaltıyor [Blog yazısı]. <https://fintechistanbul.org/2019/10/23/yapay-zeka-sigortacilikta-maliyetleri-yuzde-15-azaltiyor/> adresinden erişildi.

- Foss N. J., & Klein, P. G. (2008). The theory of the firm and its critics: a stocktaking and assessment. E. Brousseau ve J. M. Glachant (Editörler), *New Institutional Economics* (s. 425-442) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Gonzalez Diaz, M., & Vazquez, L. (2008). Make-or-buy decisions: A new institutional economics approach. E. Brousseau ve J. M. Glachant (Editörler), *New Institutional Economics* (s. 255-271) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Gökalp, M. F., Kesbiç, C. Y., Baldemir, E., & Bakımlı, E. (2007). *Ekonomik davranışlar üzerinde etkili olan kurumsal değerler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Gradstein, M. (2004). Governance and growth. *Journal of Development Economics*, 73, 505– 518.
- Greif, A. (2006). *Institutions and the path to the modern economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazledine, T. (2001). Measuring the New Zealand transaction sector, 1956-98, with an Australian comparison. *New Zealand Economic Papers*, 35(1), 77-100.
- Kasper, W., & Streit, M. E. (1998). *Kurumsal iktisat* (Çev: B. Açıkgöz). <http://www.canaktan.org/ekonomi/kurumsal-iktisat/makaleler/kasper-streit.htm> adresinden erişildi.
- Kaya, S. (2003). Hesap verme sorumluluğu, parlamento ve Sayıştay. *Kamu Mali Yönetimi Reformu Arenası*'nda sunulan bildiri. Ankara.
- Maria, J., Pastore, D., & Farina, P.E. (1999). *Los costos de transacción en Argentina*. https://cdi.mecon.gob.ar/bases/doc/aaep/cong/99/dagnino-pastore_farina.pdf adresinden erişildi.
- Mauro, P. (1995). Corruption and Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- North, D.C. (2010). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. (2. baskı) (Çev: G. Ç. Güven). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- North, D.C., & Wallis, J.J. (1994). Integrating institutional change and technical change in economic history: a transaction cost approach, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150(4), 609-624.
- Nye, J. (2008). Institutions and the institutional environment. E. Brousseau ve J.M. Glachant (Editörler), *New institutional economics* (s. 67-80) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Olson, M. (1996), Distinguished lecture on economics in government: big bills left on the sidewalk: why some nations are rich, and others poor, *Journal of Economic Perspectives*, 10(2), 3-24.
- Opper, S. (2008). New institutional economics and its application on transition and developing economies. E. Brousseau ve J.M. Glachant (Editörler), *New institutional economics* (s. 389-405) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Özveren, E. (2007). Kurumsal iktisat: Aralanan kutu. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (s. 15-43) içinde. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Papuççuyan, A. (2019, Ocak 24). Deloitte: Finansal kurumların yüzde 19'u maliyetlerini ve hata oranlarını düşürmek için yapay zekâ kullanıyor [Blog yazısı]. <https://webrazzi.com/2019/01/24/deloitte->

finansal-kurumların-yüzde-19'u-maliyetlerini-ve-hata-oranlarını-düştürmek-icin-yapay-zeka-kullanıyor/ adresinden erişildi.

- Pessali, H. F., & Fernandez, R. G. (1999). Institutional economics at the micro level? What transaction costs theory could learn from original institutionalism (In the Spirit of Building Bridges). *Journal of Economic Issues*, 33(2), 265-275.
- Richter, R. (2005). The new institutional economics: Its start, its meaning, its prospects. *European Business Organization Law Review*, 6(2), 161-200, doi:10.1017/S1566752905001618.
- Sulejewicz, A., & Graca, P. (2005). *Measuring the transaction sector in the Polish economy, 1996–2002*. 9th Annual Conference of the International Society for New Institutional Economics'te sunulan bildiri. Barcelona.
- Wallis, J. J., & North, D. (1986). Measuring the transaction sector in the American economy, 1870-1970. S. L. Engerman ve R. E. Gallman (Editörler), *Long-Term Factors in American Economic Growth* (s. 95-162) içinde. Chicago: University of Chicago Press.
- Wang, N. (2003). *Measuring transaction costs: An incomplete survey*. (Ronald Coase Institute Working Paper No. 2). <https://www.coase.org/workingpapers/wp-2.pdf> adresinden erişildi.
- World Bank. (1994). *Governance: The World Bank's experience*. Washington D.C.: World Bank.
- Williamson, O. E. (1985). *The economic institutions of capitalism firms, markets, relational contracting*. New York: The Free Press.
- Williamson, O. E. (2000), The new institutional economics: taking stock, looking ahead, *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613.
- Wilson, M. C. (2007). Uncertainty and probability in institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 41(4), 1087-1107.
- Yıldırım, S. (2009), *Kurumsal iktisat bağlamında ülkeler arası büyüme farklılıklarının panel veri analizi*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yılmaz, F. (2002). Güç ilişkileri ve firma teorisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(1), 157-176.

Ek 1: Ekonomik faaliyetlerin istatistiki sınıflaması (NACE. REV.2) kısım ve bölüm düzeyinde

Sektörler	İstatistiki Sınıflaması
Tarım	NACE Rev. 2 Bölüm A'yi kapsayan faaliyetler.
Madencilik	NACE Rev. 2 Bölüm B'yi kapsayan faaliyetler.
İmalat Sanayi	NACE Rev. 2 Bölüm C'yi kapsayan faaliyetler.
Elektrik, Gaz vd.	NACE Rev. 2 Bölüm D'yi kapsayan faaliyetler.
Su Temini, Kanalizasyon	NACE Rev. 2 Bölüm E'yi kapsayan faaliyetler.
İnşaat	NACE Rev. 2 Bölüm F'yi kapsayan faaliyetler.
Toptan ve Perakende Ticaret	NACE Rev. 2 Bölüm G'yi kapsayan faaliyetler.
Ulaştırma, Depolama	NACE Rev. 2 Bölüm H'ı kapsayan faaliyetler.
Bilgi ve İletişim	NACE Rev. 2 Bölüm J'yi kapsayan faaliyetler.
Finans ve Sigorta	NACE Rev. 2 Bölüm K'yı kapsayan faaliyetler.
Gayrimenkul Faaliyetleri	NACE Rev. 2 Bölüm L'yi kapsayan faaliyetler.
İdari ve Destek Hizmetler	NACE Rev. 2 Bölüm N'yi kapsayan faaliyetler.
Kamu Yönetimi, Savunma	NACE Rev. 2 Bölüm O'yu kapsayan faaliyetler.
Eğitim	NACE Rev. 2 Bölüm P'yi kapsayan faaliyetler.
İnsan Sağlığı	NACE Rev. 2 Bölüm Q'yu kapsayan faaliyetler.